

DOI: <https://dx.doi.org/10.51788/tsul.jurisprudence.3.2./UPMB6856>
UDC: 347.155(045)(575.1)

FUQAROLIK PROTSESSIDA ISHDA ISHTIROK ETUVCHI SHAXSLARNING PROTSESSUAL HUQUQIY MAQOMI BO'YICHA AYRIM FIKR-MULOHAZALAR

Xabibullayev Davlatjon Yulchiboyevich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Fuqarolik protsessual va iqtisodiy
protsessual huquqi kafedrası mudiri,
professor, yuridik fanlar nomzodi
ORCID: 0000-0002-8355-3983
e-mail: davlat.xabibullayev@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada fuqarolik protsessida ishda ishtirok etuvchi shaxslarning protsessual huquqiy maqomi bo'yicha fuqarolik protsessual qonunchiligi va fuqarolik protsessual huquqi fani nazariyasi bo'yicha huquqshunos olimlarning ilmiy-nazariy qarashlari tahlil etilgan. Xususan, fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar subyektlari turlari, fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari, sud protsessi ishtirokchilari, ishda ishtirok etuvchi shaxslar kabi tushunchalar ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq qilingan. Maqolada ishda ishtirok etuvchi shaxslar tarkibi, ularning protsessual huquq va majburiyatlari bo'yicha har biriga alohida to'xtab o'tilgan. Xususan, taraflar tushunchasi va turlari, ularning protsessual huquqiy maqomi, uchinchi shaxslar tushunchasi va ularning turlari, protsessual huquqiy maqomi, fuqarolik protsessida prokurorning protsessual huquqiy maqomi, bu bo'yicha fuqarolik protsessual huquqi fani nazariyasi va sud amaliyotidagi muammolar, sudda vakillik tushunchasi, advokatning shartnomaviy vakil sifatidagi faoliyati, ularning sud jarayonidagi protsessual va huquqiy maqomi, protsessual huquqi hamda huquqshunos olimlarning ilmiy-nazariy qarashlari o'rganilib, xorijiy davlatlar fuqarolik protsessual qonunchiligi qiyosiy tahlil etilgan. Fuqarolik protsessual qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha konseptual ilmiy-nazariy xulosalar, taklif va tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: fuqarolik sudi, fuqarolik protsessual huquqi, fuqarolik protsessi, fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari, sud protsessi ishtirokchilari, ishda ishtirok etuvchi shaxslar, taraflar, uchinchi shaxslar, prokuror, vakil.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ К ПРОЦЕССУАЛЬНО-ПРАВОВОМУ ПОЛОЖЕНИЮ ЛИЦ, УЧАСТВУЮЩИХ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Хабибуллаев Давлатжон Юлчибоевич,
кандидат юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой «Гражданское процессуальное
и экономическое процессуальное право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В статье анализируются научно-теоретические взгляды по процессуально-правовому статусу лиц, участвующих в деле в гражданском судопроизводстве, ученых-правоведов в области теории гражданского процессуального законодательства и гражданского процессуального права. В частности, научно и теоретически исследованы такие понятия, как виды субъектов гражданских процессуальных правоотношений, участников гражданского

судопроизводства, участников судебного разбирательства, лиц, участвующих в деле. В статье отдельно рассматриваются состав лиц, участвующих в деле, их процессуальные права и обязанности. В частности, это понятие и виды сторон, их процессуально-правовой статус, понятие и процессуально-правовой статус третьих лиц и их виды, процессуально-правовой статус прокурора в гражданском процессе, теория науки гражданского процессуального права и проблемы судебной практики, понятие представительства в суде, адвоката как договорного представителя, исследуются их процессуально-правовой статус в процессе и научно-теоретические взгляды гражданско-процессуального права и ученых-правоведов, в результате проведен сравнительный анализ гражданского процессуального законодательства зарубежных стран и выдвинуты концептуальные научно-теоретические выводы, предложения и рекомендации по совершенствованию гражданского процессуального законодательства.

Ключевые слова: гражданский суд, гражданское процессуальное право, гражданский процесс, участники гражданского судопроизводства, участники судебного процесса, лица, участвующие в деле, стороны, третьи лица, прокурор, представитель.

SOME COMMENTS ON THE PROCEDURAL LEGAL STATUS OF THE PERSONS INVOLVED IN THE CIVIL PROCEEDINGS

Xabibullayev Davlatjon Yulchiboyevich

Head of the Department of Civil Procedural
and Economic Procedural Law,
Tashkent State University of Law,
Professor, PhD in Law

Abstract. The article analyzes the scientific and theoretical views of legal scholars on the theory of civil procedural legislation and the science of civil procedural law on the procedural and legal status of persons participating in a case in civil proceedings. In particular, such concepts as the types of subjects of civil procedural legal relations, participants in civil proceedings, participants in the trial, persons participating in the case have been scientifically and theoretically studied. The article separately considers the composition of the persons participating in the case, their procedural rights and obligations.

In particular, the concept and types of parties, their procedural and legal status, the concept and procedural and legal status of third parties and their types, the procedural and legal status of the prosecutor in civil proceedings, the theory of science of civil procedural law and problems of judicial practice, the concept of representation in court, a lawyer as a contractual representative, their procedural and legal status in the process and the scientific and theoretical views of civil procedural law and legal scholars are studied, as a result of which a comparative analysis of the civil procedural legislation of foreign countries is carried out and conceptual scientific and theoretical conclusions are put forward, proposals and recommendations for improving civil procedural legislation are developed.

Keywords: civil court, civil procedural law, civil process, participants in civil proceedings, participants in the trial, persons participating in the case, parties, third parties, prosecutor, representative.

Kirish

Fuqarolik protsessida ishda ishtirok etuvchi shaxslar haqida to'xtalishdan avval fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar subyektlari haqida qisqacha to'xtalib o'tish joiz. Chunki ishda ishtirok etuvchi shaxslar fuqarolik

protsessual huquqiy munosabatlar subyektlaridan biri hisoblanadi.

Fuqarolik protsessual huquqi fani nazariyasida fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar subyektlari turlari to'g'risida turli xil qarashlar mavjud. Masalan, huquqshunos

olim E. Egamberdiyev fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar subyektlarini quyidagi turlarga ajratadi: 1. Fuqarolik ishini ko'rish vakolatiga ega bo'lgan subyektlar: birinchi instansiya sudi, kassatsiya sudi; 2. Ko'riladigan fuqarolik ishining oqibatidan bevosita manfaatdor bo'lgan subyektlar: taraflar – da'vogar va javobgar, uchinchi shaxslar; 3. Sud hamda ishda ishtirok etuvchi shaxslarga yaqindan yordam beradigan subyektlar: guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlar, yozma va ashyoviy dalillarni saqllovchilar, xolislilar va ijro ishlarini yuritishda mol-mulkni saqllovchilar [1].

Huquqshunos olim E. Egamberdiyev fikrini qo'llab-quvvatlagan holda uni to'ldirishni joiz deb hisoblaymiz. Chunki fuqarolik protsessual huquqiy munosabat subyektlari sifatida taraf va uchinchi shaxslarning vakillari, alohida tartibda ko'riladigan ishlarda ariza beruvchilar va boshqa manfaatdor shaxslar, buyruq tartibida ish yuritishda undiruvchi va qarzdor, hakamlik sudining hal qiluv qarori bilan bog'liq ishlar va chet davlat sudlari hamda chet davlat hakamlik sudlari (arbitraj-lari) hal qiluv qarorlarini tan olish va ijroga qaratish bilan bog'liq ishlarda ishtirok etadigan taraflar, boshqa shaxslarning manfaatlarini himoya qiluvchi shaxslar, prokuror, ishda boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishda ishtirok etadigan davlat boshqaruvi organlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolar e'tibordan chetda qolgan.

M. Mamasiddiqovning fikricha, fuqarolik protsessual huquqi nazariyasida fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar subyektlari quyidagi to'rt guruhga bo'linadi: sud, sudya, ishda ishtirok etuvchi shaxslar, odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashuvchi shaxslar [2].

S.A. Yakubov Fuqarolik protsessual kodeksidan kelib chiqib, fuqarolik protsessual huquqiy munosabat subyektlarini ikki guruhga ajratadi: ishda ishtirok etuvchi shaxslar (FPKning 39-moddasi) hamda odil sud-

lovni amalga oshirishga ko'maklashuvchi shaxslar (FPKning 54-moddasi) [3]. Bizning fikrimizcha, bu yerda muallif fuqarolik protsessual huquqiy munosabatning majburiy asosiy subyekti bo'lgan "sud"ni e'tibordan chetda qoldirgan. Huquqshunos olim Sh. Shoraxmetovning fikricha, fuqarolik protsessual munosabat subyektlari doirasi ularning protsessda ishtirok etish maqsadlari va vazifalari bilan belgilanadi. Uning fikricha, sudning vazifasi odil sudlovni amalga oshirishdan iborat bo'lganligi sababli fuqarolik protsessual huquqiy munosabat subyektlari orasida sud hal qiluvchi o'rinni egallaydi, chunki faqat sudya tomonidan da'vo arizasi qabul qilingan taqdirdagina fuqarolik ishi qo'zg'atiladi va bu ish yuzasidan muayyan protsessual harakatlari qilinishi mumkin [4].

M.K. Treushnikov ham fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar subyektlarini yuqoridagi kabi uch guruhga ajratish haqida o'z fikrini bildirar ekan, fuqarolik ishini hal qiladigan shaxslar deb ataluvchi birinchi guruhga sud bilan birga sud qarorlarini ijro etuvchi organlarni ham kiritadi [5]. Buningcha, olimning mazkur fikri birmuncha bahslidir. Zero, sud qarorlarini ijro etuvchi organlarga sudlar kabi fuqarolik ishini hal qilish, boshqacha aytganda, odil sudlovni amalga oshirish vakolati berilmagan. Shuning uchun ham aksariyat yuridik adabiyotlarda sud qarorlarini ijro etuvchi organlar fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarning majburiy subyekti sifatida e'tirof etilmaydi.

M.S. Shakaryan mazkur huquqiy munosabatlarning barcha subyektlarini quyidagi ikki guruhga ajratadi:

1) sudlar: a) ishni hay'at tartibida; b) yakka tartibda ko'radigan sudya;

2) protsess ishtirokchilari: a) ishda ishtirok etuvchi shaxslar; b) odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashuvchi shaxslar.

Uning fikricha, fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarning majburiy subyektlari sud, da'vo tartibidagi, organlar va mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari

(qarorlari) ustidan berilgan shikoyatlar bo'yicha ishlarda taraflar, shuningdek, alohida tartibda yuritiladigan ishlarda arizachi va manfaatdor shaxslar hisoblanadi.

Qonunda ko'rsatilgan hollarda fuqarolik protsessining majburiy subyektlari sifatida prokuror, boshqa shaxslarning huquqlarini himoya qiladigan davlat boshqaruvi organlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolar ham e'tirof etiladi. Protsessning boshqa ishtirokchilari esa fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarning nomajburiy subyektlaridir.

M. Mamasiddiqovning fikricha, subyektlar doirasining o'zgarib borishi protsess bosqichlari va ishga u yoki bu shaxslarning jalb etilishiga sabab bo'ladigan protsessual harakatlarning amalga oshirilishi hamda nizoli huquqiy munosabat xarakteri hamda uning subyektiv tarkibiga ham ko'proq bog'liq bo'ladi [2].

Yuqoridagi huquqshunos olimlarning fikrlariga qo'shilgan holda, fuqarolik protsessual huquqiy munosabat subyektlarini quyidagi turlarga ajratish maqsadga muvofiq:

1) Fuqarolik ishlari bo'yicha sud: birinchi instansiya sudi, sudya, apellatsiya, kassatsiya instansiyasi sudi, sudlov hay'ati sudyalari;

2) ishda ishtirok etuvchi shaxslar: ishdan bevosita moddiy va protsessual manfaatdor bo'lgan shaxslar, ya'ni taraflar, uchinchi shaxslar, ularning vakillari, alohida tartibda ko'riladigan ishlarda ariza beruvchilar va boshqa manfaatdor shaxslar, buyruq tartibida ish yuritishda undiruvchi va qarzdor, hakamlik sudining hal qiluv qarori bilan bog'liq ishlar va chet davlat sudlari hamda chet davlat hakamlik sudlari (arbitrajleri) ning hal qiluv qarorlarini tan olish va ijroga qaratish bilan bog'liq ishlarda ishtirok etadigan taraflar; ishdan faqat protsessual manfaatdor bo'lgan shaxslar: prokuror, ishda boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishda ishtirok etadigan davlat boshqaruvi organlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolar;

3) odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashuvchi shaxslar (guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlar, yozma va ashyoviy dalillarni saqllovchilar, ijro ishi yuritishdagi xolislar va saqllovchilar).

Material va metodlar

Tadqiqot doirasida huquqiy fanlarda ilmiy metodlar: tarixiylik, tizimli-huquqiy tahlil, taqqoslash, qiyosiy huquqiy, induksiya va deduksiya, statistik ma'lumotlar tahlili kabi usullar qo'llanilgan.

Tadqiqot natijalari

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessual qonunchiligida **“fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari”, “sud protsessi ishtirokchilari”, “ishda ishtirok etuvchi shaxslar”** kabi tushunchalar ishlatilgan bo'lsa-da, ularning mazmun-mohiyati to'liq ochib berilmagan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 6-bobi “Fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari”ga bag'ishlangan bo'lsa-da, fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilariga kimlar kirishi aniq normada ko'rsatilmagan. Ushbu bobning 39-moddasida “Ishda ishtirok etuvchi shaxslar”, 54-moddasida “Odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashuvchi shaxslar” ko'rsatilganligini inobatga bo'lib, ularni fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari deb xulosa chiqarish mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, ishda ishtirok etuvchi shaxslar fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilaridan biri sanaladi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 53-, 208-, 213-, 279-moddalarida “Sud protsessi ishtirokchilari” jumlasini ishlatilgan bo'lib, qonun chiqaruvchi ushbu normalarda sud jarayonida ishtirok etuvchi barcha shaxslar, ya'ni ishda ishtirok etuvchi shaxslar va odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashuvchi shaxslarni nazarda tutgan. Lekin fuqarolik protsessual qonunchiligida fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari, sud protsessi ishtirokchilari tushunchalari aniq ochib be-

rilmagan. Fikrimizcha, fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari sud protsessi ishtirokchilari tushunchasiga nisbatan kengroq tushunchadir. Chunki sud protsessi ishtirokchilarida ko'proq muayyan sud jarayonida ishtirok etadigan shaxslar doirasi tushuniladi. Bizningcha, qonun chiqaruvchi bu masalada qonunchilik texnikasiga asosiy e'tiborni qaratishi, protsessual terminlar tushunchasi aniq, tizimli ravishda berilishi kerak. Bu esa, o'z navbatida, qonun normalarini tushunish va qo'llashda turli xil chalkashliklarning oldini oladi.

Bu borada boshqa protsessual qonunchilikka e'tibor qaratadigan bo'lsak, masalan, O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual kodeksining 6-bobi "Iqtisodiy sud ishlarini yuritish ishtirokchilari"ga bag'ishlangan bo'lib, ushbu bobning 40-moddasi "Iqtisodiy sud ishlarini yuritish ishtirokchilarining tarkibi" deb nomlanib, ushbu moddada "Sud, ishda ishtirok etuvchi shaxslar va odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashuvchi shaxslar iqtisodiy sud ishlarini yuritish ishtirokchilaridir" deb aniq belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy sud ishlarini yuritish kodeksining 6-bobi "Ma'muriy sud ishlarini yuritish ishtirokchilari" deb nomlanib, ushbu bobning 37-moddasida "Ma'muriy sud ishlarini yuritish ishtirokchilarining tarkibi" ko'rsatib o'tilgan. Unga ko'ra, ishda ishtirok etuvchi shaxslar va odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashuvchi shaxslar ma'muriy sud ishlarini yuritish ishtirokchilaridir.

Bu borada xorijiy davlatlar fuqarolik protsessual qonunchiligini o'rganadigan bo'lsak, masalan, Belarus Respublikasi FPKning III bo'limi "Fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari" deb nomlanib, ushbu bo'limning 6-bobi "Umumiy qoidalar"ga bag'ishlangan. Mazkur bobning 54-moddasida "Fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari" alohida ko'rsatilib, fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari ishning natijasidan qonuniy manfaatdor bo'lgan

shaxslar va manfaatdor bo'lmagan shaxslar hisoblanishi va ushbu shaxslarga kimlar kirishi aniq belgilab berilgan. Shuningdek, ushbu bobda ishning natijasidan qonuniy manfaatdor bo'lgan shaxslar va manfaatdor bo'lmagan shaxslarning protsessual huquq va majburiyatlari, protsessual holati alohida-alohida moddalarda mustahkamlangan. Bundan tashqari, ushbu bo'limda ishda ishtirok etuvchi shaxslarning har biri alohida boblarda berilgan, xususan, 7-bob "Taraf-lar", 8-bob "Uchinchi shaxslar", 9-bob "Vakillar", 10-bob "Prokuror", 11-bob "Boshqa shaxslarning huquqlarini himoya qiluvchi davlat boshqaruvi organlari", 12-bob "Ishning hal etilishidan manfaatdor bo'lmagan boshqa shaxslar"ga bag'ishlangan hamda har bir ishda ishtirok etuvchi shaxslarning protsessual huquq va majburiyatlari, protsessual huquqiy holati batafsil berilgani e'tiborga loyiq [8].

Yuqoridagi milliy va xorijiy davlatlarning protsessual qonun normalaridan kelib chiqib, fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari tarkibini aniqlash va ularni fuqarolik protsessual qonunchilikda aniq belgilab qo'yish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining "Fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari" deb nomlangan 6-bobiga alohida quyidagi mazmundagi yangi huquqiy normani kiritish taklif etiladi:

"381-modda. Fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilarining tarkibi

Sud, ishda ishtirok etuvchi shaxslar va odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashuvchi shaxslar fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilaridir".

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 39-moddasiga ko'ra, taraflar, uchinchi shaxslar, ularning vakillari, ariza beruvchilar va sudga ko'rilayotgan alohida tartibda yuritiladigan ishlar bo'yicha boshqa manfaatdor shaxslar, prokuror, ishda boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishda ishtirok etadigan davlat boshqaruvi or-

ganlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolar ishda ishtirok etuvchi shaxslar deb tan olinadi.

Sh.Sh. Shoraxmetovning qayd etishicha, fuqarolik protsessual huquqiy munosabat subyektlari orasida ishda ishtirok etuvchi shaxslar muhim o'rinni egallaydi. Ularning protsessual faoliyati fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlarning borishi va rivojlanishi, fuqarolik protsessining butunlayicha vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor qilinishiga ta'sir qiladi [4].

Yuridik adabiyotlarda ham ishda ishtirok etuvchi shaxslarning doirasi protsess ishtirokchilari doirasi bilan bir xil emasligi e'tirof etiladi. Masalan, huquqshunos olim M.A. Vikutning fikricha, ishda ishtirok etuvchi shaxslar tushunchasi fuqarolik protsessida ishtirok etuvchi shaxslar tushunchasi bilan bir xil emas va fuqarolik protsessi ishtirokchisi sifatida ishda ishtirok etuvchi shaxslar bo'lmagan boshqa shaxslar ham ishtirok etishi mumkin (masalan, guvoh, ekspert, mutaxassis va boshqalar). Uning fikricha, ishda ishtirok etuvchi shaxslar sifatida sud ko'rilayotgan ishning yakunidan manfaatdor bo'lgan shaxslar e'tirof etiladi [9].

N.A. Artebyakinaning fikricha, fuqarolik ishini sud tomonidan ko'rib chiqish va hal qilishning qonuniyligi ko'p jihatdan har bir fuqarolik protsessi ishtirokchisining protsessual pozitsiyasini to'g'ri aniqlash bilan belgilanadi, chunki bu ularga ma'lum protsessual huquq va majburiyatlar bilan vakolat berilishi hamda hajmini belgilaydi. Shundan fuqarolik protsessi ishtirokchilari guruhiga qarab farqlanadi [10].

Yuqoridagi fikrlarga qo'shilgan holda aytish mumkinki, sud protsessi ishtirokchilari ishda ishtirok etuvchi shaxslardan protsessual huquqiy holati, protsessual huquq va majburiyatlari, ish yakunidan moddiy yoki protsessual manfaatdorligi bilan farq qiladi.

Huquqshunos olim L.V. Tumanovanning qayd etishicha, ishda ishtirok etuvchi shaxslar doirasini chegaralash muammosini qonuniy manfaatlarining mohiyati va shakllari

to'g'risidagi masalani hal qilmasdan turib hal qilib bo'lmaydi [11].

Ushbu fikrga to'liq qo'shilgan holda aytish mumkinki, ishda ishtirok etuvchi shaxslar doirasi, tarkibi, chegarasining aniq belgilanmasligi sud amaliyotida turli xil qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi. Chunki sud jarayonida muayyan ishda ishtirok etuvchi shaxslarni u yoki bu guruhga kiritish uchun aniq mezonlar ishlab chiqilishi lozim. Bizning fikrimizcha, ishda ishtirok etuvchi shaxslarning doirasi, aniq chegarasini belgilash bo'yicha mezon sifatida ish yakunidan manfaatdorlik darajasiga qarab ajratib olish muhim hisoblanadi.

Yuridik adabiyotlarda ishda ishtirok etuvchi shaxslarning o'zini ham guruhlariga ajratish haqida fikrlar bildiriladi.

Xususan, Sh.Sh. Shoraxmetov, N.M. Kostrova va M.S. Shakaryan o'z asarlarida fuqarolik protsessining muhim ishtirokchilarini ishning hal etilishidan manfaatdor bo'lishiga qarab, quyidagi ikki guruhga ajratish lozimligini ta'kidlaydilar:

1) o'zining subyektiv huquq va manfaatlarini himoya qiluvchi shaxslar. Ushbu shaxslarga taraflar va uchinchi shaxslar kiritiladi;

2) protsessda boshqa shaxslarning subyektiv huquq va manfaatlarini himoya qiluvchi shaxslar. Mazkur shaxslar qatoriga taraf vakillari, ariza beruvchilar va sud ko'rilayotgan alohida tartibda yuritiladigan ishlar bo'yicha boshqa manfaatdor shaxslar, prokuror, ishda boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilishda ishtirok etadigan davlat boshqaruvi organlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolar kiritiladi [12].

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar qatorida taraflar asosiy o'rin egallaydi. FPKning 43-moddasida ko'rsatilishicha, da'vogar (ariza beruvchi) va javobgar fuqarolik sud ishlarini yuritishning taraflaridir.

Huquqshunos olim M. Mamasiddiqovning fikricha, taraflar tushunchasi va ularning huquqiy maqomini to'g'ri belgilash, shuning-

dek, unga aloqador bo'lgan masalalarni to'g'ri hal qilish sudlarning odil sudlovni amalga oshirish bo'yicha vazifalari muvaffaqiyatli bajarilishiga zamin yaratadi.

Y.A Popovanning fikricha, ishda ishtirok etuvchi shaxslarni, ayniqsa, taraflarni to'g'ri belgilash barcha fuqarolik huquqiy nizo bo'yicha qonuniylik, adolatlilik kabi protsessual kafolatlarning zaruriy sharti hisoblanadi [13].

Taraflar tushunchasiga turli xil yondashuvlar mavjud. Masalan, huquqshunos olim M. Mamasiddiqovning fikricha, taraflar tushunchasi da'vo tartibida yuritiladigan ishlarda ishtirok etuvchi shaxslarga nisbatan qo'llanilsa-da, lekin taraflar tushunchasiga nisbatan boshqa yondashuvlar ham borki, unga ko'ra, taraflar sifatida o'zining moddiy – huquqiy va protsessual manfaatlarini himoya qilishga kirishgan va sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori ta'sir ko'rsatadigan moddiy-huquqiy munosabat subyektlari ham e'tirof etiladi. Taraflarning tushunchasini bunday belgilash da'vo tartibida ish yuritish kabi ma'muriy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ishlar, shuningdek, ayrim hollarda alohida tartibda ko'riladigan ishlarni ham qamrab oladi. Lekin, nazarimizda, taraflar tushunchasi faqatgina da'vo tartibida yuritiladigan ishlargagina xos hisoblanadi [14].

Yuqoridagi fikrga to'liq qo'shilib bo'lmaydi. Chunki taraflar deganda, faqat da'vo tartibida ko'riladigan ishlarda ishtirok etadigan taraflarni tushunsak, fuqarolik sud ishlarini yuritishning boshqa turlarida ham taraflar ishtirok etadi. Masalan, buyruq tartibidagi ishlarda sud buyrug'i nizosiz talablar bo'yicha sud muhokamasi o'tkazmasdan chiqarilsa-da, sudga ariza berilayotganda, taraflar undiruvchi va qarzdor deb rasmiylashtiriladi. Qolaversa, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 43-moddasida da'vogar (ariza beruvchi) deb FPKning 1-moddasida belgilangan fuqarolik sud ishlarini yuritish turlaridan kelib chiqib, alohida tartibda yuritiladigan ishlar, hakam-

lik sudining hal qiluv qarori bilan bog'liq ishlar va chet davlat sudlari hamda chet davlat hakamlik sudlari (arbitrajari)ning hal qiluv qarorlarini tan olish va ijroga qaratish bilan bog'liq ishlarda ishtirok etadigan taraflar ham nazarda tutilmoqda.

Bu borada huquqshunos olim Z. Esanova o'z fikrini bildirgan: "Taraflar atamasi, asosan, da'vo tartibida yuritiladigan ishlar, hakamlik sudining hal qiluv qarori yuzasidan nizolashish to'g'risidagi ishlar, shuningdek, fuqarolik sudlariga taalluqli korxonalar, tashkilotlar bilan bog'liq ish yuritishda qo'llaniladi. Alohida tartibda ko'riladigan ishlar bo'yicha arizachi va manfaatdor shaxs tushunchalari ishlatiladi. Buyruq tartibida ish yuritishda undiruvchi va qarzdor ishtirok etadi. Keng ma'noda taraflar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 39-moddasiga ko'ra, ishda ishtirok etuvchi shaxslardir" [15].

Fikrimizcha, fuqarolik sud ishlari yuritish turlaridan kelib chiqib, fuqarolik protsessual qonunchilikda taraflar tushunchasi va turlari aniq ko'rsatib o'tilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, sudga murojaat qilishda ham da'vo ariza, arizani to'g'ri rasmiylashtirishda fuqaro va tashkilotlarga qulaylik yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi FPKning 43-moddasiga ko'ra, da'vogar o'zining buzilgan yoki nizolashilayotgan huquqlari yoxud qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida sudga murojaat etgan yoki manfaatini ko'zlab ish qo'zg'atilgan shaxsdir.

Mazkur ta'rif da'vogarning fuqarolik protsessidagi ishtirokining ikki shakli mavjudligini ko'rsatadi: birinchidan, da'vogar deganda o'zining buzilgan yoki nizolashilayotgan huquqlari yoxud qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida sudga murojaat etgan shaxs tushunilsa, ikkinchidan, da'vogar deb boshqa shaxslarning huquqlarini himoya qilish maqsadida sudga murojaat qiluvchi shaxslarning arizasiga

ko'ra ish qo'zg'atilgan shaxs tushuniladi [20]. Ushbu fikrga qo'shilgan holda aytish mumkinki, har doim ham sudga da'vo qo'zg'atgan shaxs da'vogar bo'lavermaydi. Chunki ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslar, masalan, prokuror, davlat boshqaruvi organlari, tashkilotlar va ayrim fuqarolar tomonidan sudga da'vo ariza (ariza) kiritilgan bo'lsa, o'sha shaxs da'vogar hisoblanadi.

Taraflarning protsessual huquqiy maqomi ularning protsessual huquq va majburiyatlardan foydalanishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Taraflar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 40-moddasida belgilangan ishda ishtirok etuvchi shaxslarning umumiy protsessual huquq va majburiyatlari hamda FPKning 44-moddasida belgilangan maxsus protsessual huquq va majburiyatlardan foydalanadi.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar, jumladan, taraflarning ham FPKning 40-moddasiga ko'ra, sud hujjatlari ustidan shikoyat qilish (protest keltirish) huquqi mustahkamlangan. Lekin FPKning 24-moddasida sudya va protsessning boshqa ishtirokchilarini rad qilish talabini qabul qilish yoki qilmaslik to'g'risidagi ajrim ustidan shikoyat (protest) qilish huquqi ko'rsatilmagan. Bu esa erkin huquq prinsipi buzilishiga olib kelishi mumkin. Chunki sud amaliyotida ushbu ajrim ustidan shikoyat berilgan taqdirda shikoyatni qabul qilish rad etilib, unga asos sifatida fuqarolik protsessual qonunchilikda mazkur ajrimlar ustidan shikoyat keltirish huquqi ko'rsatilmaganligi ta'kidlanmoqda. Bu borada xorijiy davlatlar fuqarolik protsessual qonunchiligini ko'radigan bo'lsak, masalan, Qozog'iston Respublikasi FPKning 41-moddasiga ko'ra, ushbu ajrim ustidan shikoyat protesti keltirish mumkin emasligi ko'rsatilgan bo'lsa-da, mazkur norma rad qilish to'g'risidagi arzni ko'rib hal etish tartibi bo'yicha chiqarilgan ajrimdan norozi tomon o'z vajlarini apellatsiya shikoyatiga, prokurorning apellatsiya iltimosnomasiga, sud hujjatini kassatsiya

tartibida qayta ko'rib chiqish to'g'risidagi iltimosnoma yoki kassatsiya protestiga kiritishi mumkinligi ko'rsatilgan [16]. Bizningcha, ushbu holatlarni bartaraf etish maqsadida FPKning 24-moddasi 5-bandiga quyidagi: "ajrim ustidan xususiy shikoyat yoki xususiy protest keltirish mumkin" mazmunidagi yangi qoida kiritilsa, erkin huquq prinsipi amalda yana bir bor kafolatlangan bo'lar edi.

Shu o'rinda aytish kerakki, FPKning 40-moddasida ishda ishtirok etuvchi shaxslarning protsessual majburiyatlari sifatida barcha protsessual huquqlardan insofli ravishda foydalanishi va o'z zimmasiga yuklatilgan majburiyatlarni bajarishi shartligi ko'rsatilgan, xolos. Boshqa majburiyatlar ko'rsatilmagan. Taraflarning protsessual majburiyatlari FPKning turli xil normalarida aks etgan. Bu to'g'rida M. Mamasiddiqov va Z. Esanova-lar taraflarning majburiyatlariga sud chaqiruviga binoan o'z vaqtida kelish, protsessual tartib-qoidaga rioya qilish, sud xarajatlarini to'lash, isbotlash majburiyatini kiritishadi [17]. Fikrimizcha, FPKning 44-moddasida taraflarning majburiyatlari aniq belgilab berilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslardan biri uchinchi shaxslar hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 48-49-moddalari uchinchi shaxslarga bag'ishlangan. Unga ko'ra, nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qiluvchi uchinchi shaxslar sud tomonidan hal qiluv qarori qabul qilinguniga qadar ishga kirishishi mumkin. Ular da'vogarning barcha huquqlaridan foydalanadi va uning barcha majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi. Agar nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qiluvchi uchinchi shaxslar ishga sud muhokamasi boshlanganidan so'ng kirishgan bo'lsa, ishni ko'rish boshidan boshlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 49-moddasiga ko'ra, nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar, agar ish bo'yicha qabul qilinadigan hal qiluv qarori

ularning taraflardan biriga nisbatan bo'lgan huquqlari yoki majburiyatlariga ta'sir etadigan bo'lsa, sud tomonidan hal qiluv qarori qabul qilinguniga qadar da'vogar yoki javobgar tarafida ishga kirishishi mumkin. Ular taraflarning, prokurorning, ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning iltimosnomasi bo'yicha yoxud sudning tashabbusi bilan ham ishda ishtirok etishga jalb qilinishi mumkin.

Nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar taraflarning protsessual huquqlaridan foydalanadi va ularning protsessual majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi, bundan arz qilingan talablarning asosi yoki predmetini o'zgartirish, miqdorini ko'paytirish yoki kamaytirish, ulardan voz kechish huquqi mustasno.

Agar nizo predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxs o'z harakatlari yoki harakatsizligi oqibatida da'vogarning huquqlari buzilganligi to'g'risida arz qilingan talablarni tan olgan taqdirda, sud majburiyatni bajarishni uchinchi shaxs zimmasiga yuklatish to'g'risida hal qiluv qarori qabul qilishga haqli. Xuddi shunday hollarda da'vogar va mustaqil talablar bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxs o'rtasida keli-shuv bitimi yoki mediativ kelishuv tuzilishiga yo'l qo'yiladi.

Agar nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxs ishga sud muhokamasi boshlangandan so'ng kirishgan bo'lsa, ishni ko'rish boshidan boshlanadi.

Yuqoridagi protsessual qonun normalarida uchinchi shaxslar tushunchasi, ularning protsessual huquq va majburiyatlari to'laqonli bayon qilingan degan xulosaga kelib bo'lmaydi. Ushbu normalarda faqat uchinchi shaxslarning turlari va ularning protsessual huquq va majburiyatlari yoritilgan xolos. Fuqarolik protsessida uchinchi shaxslar huquqiy maqomini belgilash bir tomondan olganda, oddiy va ko'p jihatdan odatiy hol sifatida qaralsa-da, shu bilan bir vaqtda o'zi-

ga xos muayyan murakkabliklarga ham ega. Chunki uchinchi shaxslar ishni sudda ko'rishning majburiy elementi hisoblanmaydi.

Fuqarolik protsessida uchinchi shaxslarning protsessual huquqiy maqomini takomillashtirish muammosi keng va o'zida birmuncha muhim yo'nalishlar, jumladan, fuqarolik protsessida uchinchi shaxslar tushunchasi va turlari, sud protsessida ishtirok etish xususiyatlari, ularning protsessual huquq va majburiyatlari, birinchi instansiya sudida nizo predmeti bo'yicha mustaqil talablar bilan arz qiluvchi uchinchi shaxslarning ishga kirishish asoslari va tartibi hamda protsessual huquqiy maqomini aniqlash, mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslarning sudda ishtirok etish asoslari va tartibi, protsessual huquqiy maqomi, taraf sifatida uchinchi shaxslarning huquqiy maqomi, uchinchi shaxslar huquqlarining kafolatlari kabi masalalarni qamrab oladi.

Shu bois uchinchi shaxslar tushunchasi, ularning protsessual huquqiy maqomini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish, fuqarolik protsessida ularning protsessual huquqlari hamda majburiyatlarini tadqiq qilish dolzarb hisoblanadi.

Fuqarolik protsessida uchinchi shaxslarning ishtirok etishi ish uchun muayyan ahamiyatga ega bo'lgan holatlarni to'g'ri aniqlash, sud tomonidan bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan qarorlar qabul qilinishining oldini olish, shuningdek, fuqarolik protsessi ishtirokchilari hamda sudning vaqtini tejash, ishning to'g'ri hal etilishiga yordam beradi. Shu boisdan fuqarolik protsessida uchinchi shaxslar institutining sud amaliyoti hamda uning vositasida himoya qilinadigan shaxslar uchun muhim ahamiyatga egaligini qayd etish o'rinlidir.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksida uchinchi shaxslar tushunchasining belgilanishi ishni ko'rishdan manfaatdor shaxslar huquqiy maqomini to'g'ri belgilash imkonini beradi. Bunda, avvalo, ishda ishtirok etuvchi shaxs sifatida uchin-

chi shaxslar huquqiy maqomini o'rganishda ularning huquqlari va qonuniy manfaatlarini amalga oshirilishi hamda kafolatlanishi markaziy o'rinda turishi lozim.

Uchinchi shaxslar tushunchasi va turlari to'g'risida ilmiy yuridik adabiyotlarda huquqshunos olimlar o'z fikrlarini bildirib o'tganlar. Masalan, Sh.Shoraxmetovning fikricha, ba'zan shunday hollar ham bo'ladiki, nizoning hal etilishida taraflardan tashqari boshqa shaxslar ham manfaaddor bo'ladilar. Bunday shaxslarning manfaati huquqiy manfaat hisoblanadi, chunki ish yuzasidan chiqarilgan sud qarori ma'lum darajada ularning fuqarolik moddiy huquqiga ta'sir etishi, ishning sudda hal etilishi natijasida ularga nisbatan muayyan huquq yoki majburiyat vujudga keltirishi mumkin. Shu tufayli bu shaxslar o'z huquqlarini himoya qilish maqsadida boshlangan fuqarolik ishiga kirib borishlari (aralashishlari) yoki boshlangan protsessda ishtirok etish uchun sud tomonidan jalb etilishlari mumkin. Shuning uchun ular uchinchi shaxslar deb ataladi.

Huquqshunos olim M.Mamasiddiqovning fikricha, protsessda yana shunday shaxslar ham borki, ular boshqa shaxslar tomonidan boshlangan jarayonga kirib keladi va fuqarolik huquqiy nizolarning hal etilishidan tashqari kabi manfaaddor bo'ladi. Da'vogar va javobgarga nisbatan ushbu shaxslar (hisob bo'yicha) uchinchi shaxslar deb e'tirof etiladi va shuning uchun ham ushbu shaxslar fuqarolik protsessida uchinchi shaxslar deb nomlanadi.

Z. Esanovning fikricha, da'vogar va javobgar o'rtasidagi nizoli talab, mulkiy yoki nomulkiy huquqqa nisbatan mustaqil talab yoki mustaqil talab bilan arz qiluvchi shaxslarga uchinchi shaxs(lar) deb aytiladi.

Yuqoridagi huquqshunos olimlarning fikrlaridan kelib chiqib, uchinchi shaxslar tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: "Uchinchi shaxslar – bu boshlangan protsessga kirib keladigan yoki jalb etiladigan, ishdan moddiy va protsessual manfaaddor bo'lgan,

ish yuzasidan chiqarilgan sud hal qiluv qarori ma'lum darajada ularning fuqarolik moddiy huquqlariga ta'sir etib, ishning sudda hal etilishi natijasida ularga nisbatan muayyan huquq va majburiyatlar vujudga keladigan shaxslardir".

Fuqarolik protsessual huquqi nazariyasida huquqshunos olimlar uchinchi shaxslarning turlari bo'yicha qanday mezonlarga ko'ra ajratilishi haqida o'z fikrlarini bildirib o'tadilar. Masalan, Sh.Shoraxmetovning fikricha, uchinchi shaxs manfaatlarining mazmuni va ish yuzasidan chiqarilgan qaror bilan bog'liq bo'lgan oqibatlarga qarab bunday shaxslar mustaqil talab bilan arz qiluvchi (mustaqil da'vo qiluvchi) uchinchi shaxslar va mustaqil talab bilan arz qilmaydigan (mustaqil da'volari bo'lmagan) uchinchi shaxslarga ajratiladi.

Huquqshunos olim M. Mamasiddiqov ham Sh. Shoraxmetovning fikriga qo'shilgan holda, fuqarolik protsessida ishtirok etuvchi uchinchi shaxslarni ishning hal etilishidan qanday mazmunda manfaaddor ekanliklari hamda ish yuzasidan chiqariladigan hal qiluv qarori bilan qanday oqibatlar yuzaga kelishiga qarab, quyidagi ikki turga ajratadi: nizo predmetiga nisbatan mustaqil talab bilan arz qiluvchi uchinchi shaxslar va nizo predmetiga nisbatan mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar.

Ushbu olimlarning fikriga qo'shilgan holda, aytish mumkinki, uchinchi shaxslarni na faqat yuqoridagi mezonlar, balki sud protsessiga kirib kelishi yoki jalb etilishi nuqtayi nazaridan ham turlarga ajratish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Sh.Sh. Shoraxmetovning fikricha, da'vogar bilan javobgar o'rtasidagi nizoning predmeti o'ziga tegishli bo'lishi to'g'risida arz qiluvchi shaxs mustaqil da'vo qiluvchi uchinchi shaxs deb ataladi.

M.K. Treushnikovning fikricha, nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qiluvchi uchinchi shaxslar deganda, boshlangan protsessda da'vogar hamda javob-

garga nisbatan da'vo qo'zg'atib kirib kelgan shaxslar tushuniladi [28].

M.S. Shakaryanning fikricha, nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qiluvchi uchinchi shaxslar da'vogar va javobgar o'rtasida yuz bergan protsessda o'zining nizo predmetiga nisbatan mustaqil huquqini himoya qilib, ishtirok etuvchi shaxs hisoblanadi [18].

Yuqoridagi huquqshunos olimlar tomonidan mustaqil talab bilan arz qiladigan uchinchi shaxslar tushunchasiga berilgan ta'riflar o'zaro o'xshash. Chunki ushbu shaxslar boshlangan sud protsessiga ariza berish yo'li bilan kirib keladi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 48-moddasida belgilanishicha, ular da'vogarning barcha huquqlaridan foydalanadi va uning barcha majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi. Shuning uchun ham mustaqil talab bilan arz qiladigan uchinchi shaxslarning protsessual huquqiy maqomi da'vogar bilan bir xil hisoblanadi.

Uchinchi shaxslarning yana bir turi mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslardir. Mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar tushunchasi to'g'risida ham huquqshunos olimlar o'z fikrlarini bildirib o'tishgan. Jumladan, Sh. Shoraxmetovning fikricha, nizoning predmetiga nisbatan mustaqil da'vosi bo'lmagan uchinchi shaxs deb, muayyan ish yuzasidan chiqarilgan sud qarori, taraflardan biriga nisbatan bo'lgan uning huquq va majburiyatlariga ta'sir etishi mumkinligi tufayli boshqa birovlarining ishida ishtirok etuvchi shaxsga aytiladi.

Z. Esanovanning fikricha, mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar deganda nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar, agar ish bo'yicha chiqariladigan hal qiluv qarori ularning taraflaridan biriga nisbatan bo'lgan huquq va majburiyatlariga ta'sir etadigan bo'lsa, sud hal qiluv qarori chiqarguniga qadar da'vogar yoki javobgar tomonidan ishga kirishishlari mumkin. Shuningdek, ular

taraflar, prokuror, ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning iltimosnomasi bo'yicha yoki sudning tashabbusi bilan ishda ishtirok etishga jalb qilinishlari mumkin.

Yuqoridagi ta'riflardan kelib chiqib, aytish mumkinki, mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar deganda sudga da'vo arizasi, ariza berish yo'li bilan kirib kelmaydigan, aksincha, sud tashabbusi yoki taraflar, prokuror, ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning iltimosnomasi bo'yicha jalb etiladigan shaxslarni tushunishimiz kerak. Qonun chiqaruvchi bejizga ularni mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar deb ko'rsatmagan.

Mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar sud amaliyotida mehnat, uy-joy, meros, nikoh, oila, aliment undirish, yetkazilgan zararni undirish bilan bog'liq bo'lgan nizoli ishlarda uchrab turadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 184-moddasiga ko'ra, mehnat shartnomasi g'ayriqonuniy ravishda bekor qilingan xodimlar yoki g'ayriqonuniy ravishda boshqa ishga o'tkazilgan xodimlarni ilgari ishiga tiklash to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud mehnat shartnomasini bekor qilish yoki boshqa ishga o'tkazishga farmoyish bergan mansabdor shaxsni uchinchi shaxs sifatida javobgar tarafida ishda ishtirok etish uchun o'z tashabbusi bilan jalb qilishi shart.

Sud mehnat shartnomasining bekor qilinishi yoki boshqa ishga o'tkazish ochiqdan ochiq qonunni buzgan holda amalga oshirilganligini aniqlasa, shu protsessning o'zidayoq aybdor mansabdor shaxs zimmasiga majburiy progul yoki kam haq to'lanadigan ish bajarilgan vaqt uchun haq to'lash sababli tashkilotga yetkazilgan zararning o'rnini qoplash majburiyatini yuklaydi. Bunday hollarda mansabdor shaxsdan undiriladigan summalarning miqdori mehnat to'g'risidagi qonunchilik bilan belgilanadi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 185-moddasiga ko'ra, er-xotinning mol-mul-

kini bo'lish haqidagi talabi, agar bu nizoni to'g'ri hal etish uchun ishga uchinchi shaxslarni jalb qilish zarur bo'lsa, nikohni bekor qilish to'g'risidagi ish bilan birga ko'rilishi mumkin emas. Ushbu normadan ko'rinib turibdiki, nikohdan ajratish va mol-mulkni bo'lish to'g'risidagi nizoni sud tomonidan hal qilishda mol-mulk qismiga nisbatan uchinchi shaxslarning da'vosi (masalan bank, er yoki xotinning ota-onasi yoki boshqa shaxslar) yoki ularning moddiy huquqlari buziladigan bo'lsa, ushbu ishlarni birga ko'rish mumkin emasligi belgilangan. Bu esa, o'z navbatida, nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar shaxsiy munosabatlardan kelib chiqishi hamda uchinchi shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilishni kafolatlaydi.

Bugungi kunda yuridik adabiyotlarda sudga boshqa shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilib, ariza bilan murojaat qilgan prokurorning fuqarolik protsessidagi protsessual huquqiy holati masalasida aniq bir to'xtamga kelinmagan. Masalan, huquqshunos olim Ferens-Sorotskiyning fikriga ko'ra, fuqarolik ishini qo'zg'atgan prokuror protsessda tarafning huquqiy holatini egallaydi.

Yuqoridagi masalaga M.S. Shakaryan o'z qarashlarini quyidagicha aks ettiradi, ya'ni da'vo qo'zg'atgan prokuror faqat protsessual ma'nodagina da'vogar sifatida tan olinishi mumkin [19]. Ushbu fikrni to'g'ri deb hisoblagan boshqa huquqshunos olimlar ham sudga prokurorni moddiy-manfaatdor shaxs bo'lmay, balki sud jarayonida ishtirok etayotganda, da'vogarning barcha protsessual huquqlaridan foydalanadi, deb hisoblaydi.

Yuridik adabiyotlarda yuqoridagi fikrlardan tashqari, protsessda prokurorga mustaqil protsessual huquqiy holatni egallashi, eng avvalo, qonuniylikni nazorat qilib borish vazifasi yuklatilganligi ta'kidlanadi. Jumladan, huquqshunos olim M.A. Vikutning fikricha, prokuror hech qachon taraf ham, protsessual ma'nodagi da'vogar ham bo'lmaydi. Uning

fikricha, prokuror protsessda ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslardan farqli ravishda mustaqil pozitsiyasiga ega bo'lib, qonuniylikni ta'minlash asosiy vazifasi hisoblanadi [20].

Huquqshunos olim Sh.Sh. Shoraxmetovning fikricha, prokuror ishda qanday shaklda ishtirok etsa ham, u hamma vaqt sud faoliyatini emas, balki sudga qonunning bajarilishi ustidan o'z vakolatini ta'minlaydi va odil sudlovni amalga oshirishda ko'maklashuvchi shaxs bo'lib qolaveradi [19].

Huquqshunos olim E. Egamberdiyevning fikricha, boshqa shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun prokuror da'vo taqdim etgan bo'lsa ham, u ishda taraf hisoblanmaydi. Ishda manfaati himoya qilinayotgan shaxs sudga da'vo taqdim etmagan bo'lsa ham, o'sha shaxs taraf hisoblanadi.

Y.V. Sirik ham prokurorning qonun buzilishini bartaraf etish va qonuniylikni ta'minlash vakolatidan kelib chiqib, uning ishning hal etilishidan manfaatdorligi nafaqat protsessual, balki jamoat tusiga ega ekanligini ta'kidlaydi [24].

Protsessualist olim M.M. Mamasiddiqov va M. Karimovlar ham fuqarolik protsessida prokuror zimmasidagi vazifaning xususiyatidan kelib chiqib, fuqarolik protsessida ishtirok etuvchi boshqa shaxslardan mustaqil ravishda harakat qilishi, fuqarolik protsessidagi taraf yoki protsessual ma'noda da'vogar degan nuqtayi nazarni ilgari surgan mualliflarning fikri bilan kelishib bo'lmasligi, taraflar tushunchasi fuqarolik protsessual huquqi fanida muayyan mazmun va o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini ta'kidlashadi [23].

Haqiqatan ham, yuqoridagi huquqshunos olimlar E. Egamberdiyev, Sh.Sh. Shoraxmetov, M.A. Vikut, M.M. Mamasiddiqovlarning fikriga qo'shilish mumkin. Chunki fuqarolik protsessida taraflar ish yakunidan moddiy va protsessual manfaatdor shaxslar bo'ladi. Shuningdek, prokuror da'vogarning ayrim max-

sus huquqlaridan foydalana olmasligi, ya'ni agar da'vogar rozi bo'lmasa, prokuror o'zi arz qilgan talablarning asosi yoki predmetini o'zgartirish, da'vo talablarining miqdorini ko'paytirish yoxud kamaytirishga haqli emasligi, o'z navbatida, protsessual ma'nodagi da'vogar bo'lmasligini anglatadi.

Fuqarolik protsessida prokuror o'zining protsessual huquqiy holatiga ko'ra, ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslardan (taraf- lar, uchinchi shaxslar, ularning vakillari, boshqa shaxslarning huquqlarini himoya qiluvchi davlat boshqaruvi organlari) farq qiladi. Fuqarolik protsessida taraflar, uchinchi shaxslarning prokurordan farqi quyidagilarda namoyon bo'ladi: birinchidan, ular ish yuzasidan moddiy va protsessual manfaatdor bo'ladi. Ishda ishtirok etuvchi prokuror esa protsessda boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlari, jumladan, fuqarolar, davlat, jamoat tashkilotlarining huquqlarini himoya qiladilar; ikkinchidan, taraflar, uchinchi shaxslar sudga da'vo taqdim etganlik uchun agar qonunda davlat boji to'lashdan ozod qilinmagan bo'lsa, davlat boji to'laydi, prokuror esa davlat boji to'lashdan ozod qilingan; uchinchidan, ular fuqarolik protsessual qonunchilikda ko'rsatilgan barcha protsessual huquqlardan foydalanadilar, prokuror esa ayrim protsessual huquqlardan foydalana olmaydi (masalan, da'vogarning roziligisiz da'vo predmeti, asosini o'zgartirish, da'vo miqdorini kamaytirish, ko'paytirishga haqli emas); to'rtinchidan, taraflar va uchinchi shaxslarga nisbatan qarshi da'vo qo'zg'atilishi mumkin, prokurorga esa qarshi da'vo qo'zg'atilishi mumkin emas.

Fuqarolik protsessual qonunchilikda prokuror ishda ishtirok etuvchi shaxslar qatori protsessda ishtirok etib, taraflarning manfaatlari ko'zlasa-da, biroq prokurorning huquq doirasi taraflarning protsessdagi huquq doirasiga nisbatan birmuncha tordir. Xususan, prokuror taraflar foydalanishi mumkin bo'lgan ayrim protsessual huquqlardan foydalana olmasligi (masalan, prokuror

kelishuv bitimini tuza olmasligi, prokurorga nisbatan qarshi da'vo qo'zg'atilmassligi, davlat boji to'lamassligi) to'g'risida yuridik adabiyotlarda huquqshunos olimlar o'z fikrlarini bildirib o'tganlar [24].

E. Egamberdiyevning fikricha, prokuror boshqa shaxslarning manfaatlarini himoya qilish maqsadida o'zi sudda da'vo qo'zg'atgan bo'lsa ham, u da'vogar tarafda bo'lmaydi. Da'vogar taraf prokurorning da'vo arizasi bo'yicha manfaati sudda himoya qilindigan shaxs hisoblanadi [23]. Haqiqatan ham, prokurorlarning ushbu protsessual huquqlardan foydalana olmasligi ularning ish bo'yicha taraf bo'lib hisoblanmasligidan dalolat beradi.

Yuqoridagi holatlarni inobatga olgan holda fuqarolik protsessida prokuror fuqaroning buzilgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun ariza bilan sudga murojaat etishda o'z zimmasiga yuklatilgan asosiy vazifani bajaradi va fuqarolik ishini qo'zg'atgan shaxs hisoblanadi hamda u ishda ishtirok etuvchi shaxs sifatida o'zining mustaqil protsessual huquqiy holatini saqlab qoladi hamda prokuror hech qachon fuqarolik protsessida taraf hisoblanmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 50-moddasi birinchi qismida "Agar fuqaro sog'lig'ining holati, yoshi yoki boshqa sabablarga ko'ra sudda o'z huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini shaxsan himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lmasa, prokuror fuqaroning buzilgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun ariza bilan sudga murojaat etish huquqiga ega" ekanligi belgilangan. Bizning fikrimizcha, mazkur moddaning birinchi qismidagi "yoki boshqa sabablarga" degan jumlaning olib tashlash maqsadga muvofiq. Chunki boshqa sabablarga nimalar kirishi qonunchilikda aniq ko'rsatilmagan. Bu esa prokurorga xohlagan bir asos bilan sudga murojaat qilish huquqini vujudga keltiradi. Qolaversa, mazkur norma sud amali-

yotida yana turli xil muammolarni keltirib chiqaradi.

Vakil. Ishda ishtirok etuvchi shaxslar orasida vakillar muhim o'rin egallaydi. Chunki fuqarolar hamda tashkilotlarning buzilgan huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini sud orqali himoya qilishda, ularga malakali yuridik yordam ko'rsatishda vakillik o'ziga xos o'ringa ega.

Huquqshunos olim M. Mamasiddiqovning fikricha, sudda vakillik qilish institutini fuqarolik huquqidagi vakillikdan, avvalambor, uning maqsad va vazifalaridan kelib chiqib farqlash mumkin. Sudda vakillik qilishning maqsadi – fuqarolar va yuridik shaxslarga huquqlarini sudda himoya qilishda yordam berish hamda sudga ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni aniqlash va nizoning to'g'ri hal qilinishida yordam berish hisoblanadi. Shuning uchun suddagi vakil bilan ishonch bildiruvchi o'rtasidagi moddiy – huquqiy munosabatlarning mavjudligi protsessual munosabatlarning kelib chiqishi uchun asos bo'ladi.

K. Olimovanning fikricha esa sudda vakillik mustaqil institut hisoblanib, bir vaqtning o'zida ikki xil huquqiy munosabat, ya'ni protsessual-huquqiy va moddiy-huquqiy munosabatni tartibga soladi [27].

Ushbu olimlarning fikriga qo'shilgan holda, aytish mumkinki, sudda vakillik qilish – bu ishda ishtirok etuvchi shaxs sifatida ishonch bildiruvchining buzilgan huquq va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini sudda himoya qilish, malakali yuridik yordam ko'rsatish, sudlar tomonidan odil sudlovning amalga oshirilishiga ko'maklashishdan iboratdir.

Fuqarolar hamda tashkilotlarning buzilgan huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini sud orqali himoya qilishda, ularga malakali yuridik yordam ko'rsatishda shartnoma bo'yicha (ixtiyoriy) vakil sifatida advokat ishtiroki muhim o'rin egallaydi.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi

“Yangi O'zbekistonning 2022–2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi PF–60-son Farmoni bilan tasdiqlangan “Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturida “Sud protsessida tomonlarning haqiqiy tenglik va tortishuvlik tamoyillarini ro'yobga chiqarish, ya'ni protsessual qonunchilikda advokat vakolatlari, shu jumladan, dallilarni to'plash va taqdim etish vakolatlarini kengaytirish, advokatura institutining inson huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishdagi salohiyatini tubdan oshirish, shuningdek, aholi va tadbirkorlik subyektlarining malakali huquqiy xizmatlariga bo'lgan talabini to'liq qondirish, davlat hisobidan ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolarga bepul yuridik yordamni jinoyat ishlari bilan bir qatorda fuqarolik va ma'muriy ishlar bo'yicha ham ko'rsatish tizimini joriy etish, advokatura faoliyatiga oid qonunchilik hujjatlarini tizimlashtirish va to'g'ridan to'g'ri amal qiluvchi qonunni ishlab chiqish, advokatning protsessual maqomini kuchaytirish kabi maqsad va vazifalar belgilanishi advokatura sohasidagi islohotlarning yangi bosqichini boshlab beradi”.

Darhaqiqat, ushbu davlat dasturida advokatlik faoliyatiga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy qilish orqali ortiqcha byurokratiya va qog'ozbozlikka chek qo'yish, sudlar, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va boshqa davlat organlari bilan elektron hujjatlar almashinuvini yo'lga qo'yish, ya'ni oliy yoki hududiy malaka komissiyasi qarori asosida advokatlik litsenziyasini “Litsenziya” axborot tizimi orqali rasmiylashtirish tartibini joriy etish, advokatlar, sudlar, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va boshqa davlat organlari o'rtasida hujjatlar almashinuvini ta'minlovchi “Yuridik yordam” elektron tizimini yaratish, advokatning protsessda ishtirokini ta'minlashni soddalashtiruvchi “Elektron advokat orderi”ni joriy etish kabi maqsad va vazifalar amalga oshirilishi belgilandi. Bu esa, o'z navbatida, fuqarolar va tash-

kilotlarning malakali yuridik yordam olish hamda sud jarayonida buzilgan huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarining professional advokatlar yordamida himoya qilinishi va advokatlarining sudda ishtirok etish asoslari soddalashuviga olib keladi.

Hozirgi kunda fuqarolik protsessual qonunchiligida advokat ishtiroki bo'yicha ham bir qator muammolar ko'zga tashlanadi.

Birinchidan, sud protsessida tortishuvchilik tamoyili va taraflarning teng huquqliligi prinsipini amalda ta'minlashda advokatlar ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun tortishuvchilik tamoyilini hayotga to'laonli kiritish uchun sud protsessiga malakali mutaxassislar, ya'ni advokatlar ni jalb qilish lozim. Fuqarolik protsessual kodeksining 67-moddasiga asosan, advokatlar shartnomaviy (ixtiyoriy) vakil sifatida ishtirok etadilar. Lekin protsessning barcha ishtirokchilari ham advokat orqali ishda ishtirok eta olmaydilar. Chunki advokat xizmati pullidir.

Lekin fuqarolik ishlarida advokat ishtirok etishi shart bo'lgan ishlar ro'yxati va qaysi fuqarolik ishlarida bepul advokat xizmatlari ko'rsatilishi to'g'risida fuqarolik protsessual qonunchiligida hech qanday huquqiy norma mavjud emas. Bu borada xorijiy davlatlar tajribasini o'rganadigan bo'lsak, jumladan, Rossiya Federatsiyasi Fuqarolik protsessual kodeksining 50-moddasida, Ozarbayjon Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 67-moddasida advokat ishtirok etishi shart bo'lgan fuqarolik ishlari mustahkamlab qo'yilgan.

Ushbu masala bo'yicha Germaniya Federativ Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 4-bobi, 78-paragrafida protsessda advokat tarafning vakili sifatida majburiy ishtirok etishi belgilangan. Unga ko'ra, landgerixtax va boshqa yuqori turuvchi instansiya sudlarida taraflar advokat orqali ishtirok etadi, sudda faoliyat olib borish, ishni yurgizish va taraflarni tanishtirish vakolati advokat orqali amalga oshiriladi. Oilaviy ishlar-

da taraflar va ishda ishtirok shaxslar sudda ishda ishtirok eta oladigan advokatlar orqali tanishtiriladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksiga sud jarayonida advokat ishtirok etishi shart bo'lgan ishlar to'g'risida norma kiritish maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, shartnoma bo'yicha vakil sifatida advokatlarining soni kamligi ham fuqarolar va tashkilotlarning to'laonli malakali yuridik yordam olishiga to'sqinlik qilmoqda. Misol uchun, 35 milliondan ortiq O'zbekiston aholisiga faqatgina 4125 mingta advokat xizmat ko'rsatayotganini ijobiy baholab bo'lmaydi. Hozirgi kunda mamlakatimizdagi advokatlarining 60 foizi 50 yoshdan oshgan shaxslardir. Ular orasida 30 yoshga to'lmagan yoshlar 70 nafarga ham yetmasligini qanday izohlash mumkin?! Bunday achinarli holatga barham berish uchun, avvalo, advokatlar nufuzi va maqomini oshirish, advokatura institutining mustaqilligini ta'minlashimiz shart [28].

Chunki hozir bizda bitta advokatga 8250 kishi to'g'ri kelsa, boshqa davlatlarda, jumladan, AQShda bitta advokatga 256 nafar, Fransiyada 1403 ta, Germaniyada 500 nafar, Qozog'istonda esa 3900 nafar inson to'g'ri keladi [29].

Tahliliy ma'lumotlarga ko'ra, 2020-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra, O'zbekistonda umumiy hisobda 33,905 million aholi istiqomat qilgan holda, mamlakatda Advokatlar palatasi a'zolari hisoblangan 3919 nafar advokat faoliyat yuritmoqda. Ulardan 30 yoshgacha bo'lgan advokatlar soni – 62 nafar, 50 yoshgacha bo'lganlar – 1781 nafar, 50 yoshdan oshganlar esa 2076 nafarni tashkil etadi. Aholining o'rta hisobdagi ko'rsatkichi bitta advokatga 8651 nafar odam to'g'ri kelishini ko'rsatsa, ushbu ko'rsatkich Isroilda bitta advokatga – 136 nafar, Italiyada – 265 nafar, Ispaniyada – 328 nafar, Buyuk Britaniyada – 386 nafar, Germaniyada – 499 nafar, Turkiyada – 794 nafar, Gruziyada – 833 nafar,

Ukrainada – 1205 nafar, Fransiyada – 1020 nafar, Rossiyada – 1870 nafar, Qozog'istonda esa 3932 nafar odam to'g'ri kelishini ko'rsatmoqda.

2020-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, respublikada jami 1660 ta advokatlik tuzilmalari, shu jumladan, 71 ta advokatlik hay'atlari, 435 ta advokatlik firmalari va 1154 ta advokatlik byurolari faoliyat yuritmoqda.

So'nggi 12 yildagi advokatlar sonining o'zgarish dinamikasi aholi umumiy sonining ko'payishi bilan advokatlar sonining kamayishi tendensiyasidan dalolat bermoqda. Shuningdek, advokatlarning asosiy qismi, 50 foizdan ortig'i 50 yoshdan katta shaxslardir. Oddiy qilib aytganda, respublikamizda advokatlik kasbi hali-hanuz yetarli darajada jozibador emas [30].

Ushbu ma'lumotlardan kelib chiqib, aytish mumkinki, amaldagi advokatlar soni O'zbekiston aholisini malakali yuridik yordam olishni to'liq qamrab olmaydi. Shuning uchun ham bu boradagi ishlarni yanada takomillashtirish zarurligini hayotning o'zi taqozo etmoqda.

Xulosalar

Yuqoridagilardan kelib chiqib, xulosa qilish mumkinki, ishda ishtirok etuvchi shaxslarning protsessual huquqiy maqomining fuqarolik protsessual qonunchilikda to'g'ri belgilanishi kelgusida sud jarayonlarida ularning sud orqali to'laqonli himoyalaniish huquqini amalda ta'minlaydi. Ishda ishtirok etuvchi shaxslarning protsessual huquqiy maqomi tahlil etilib, quyidagi nazariy xulosa, taklif va tavsiyalar bildiriladi:

1. Fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari tushunchasi sud protsessi ishtirokchilari tushunchasiga nisbatan kengroq ekanligi, sud protsessi ishtirokchilari deganda, ko'proq muayyan sud jarayonida ishtirok etadigan shaxslar doirasi tushunilishi haqida xulosaga kelindi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual kodeksi, Ma'muriy sud ishlarini yuritish kodeksi hamda xorijiy davlatlar fuqarolik

protsessual qonunchiligi, xususan, Belarus Respublikasi FPK qiyosiy tahlil etilib, fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari tarkibini aniqlash va ularni fuqarolik protsessual qonunchilikda aniq belgilab qo'yish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining "Fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilari" deb nomlangan 6-bobiga alohida quyidagi mazmundagi yangi huquqiy normani kiritish taklif etiladi:

"38¹-modda. Fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilarining tarkibi

Sud, ishda ishtirok etuvchi shaxslar va odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashuvchi shaxslar fuqarolik sud ishlarini yuritish ishtirokchilaridir".

2. Fuqarolik sud ishlari yuritish turlaridan kelib chiqib, fuqarolik protsessual qonunchilikda taraflar tushunchasi va turlari aniq ko'rsatib o'tilishi, bu esa, o'z navbatida, sudga murojaat qilishda ham da'vo arizasi, arizani to'g'ri rasmiylashtirishda fuqaro va tashkilotlarga qulaylik yaratishi haqida xulosaga kelindi.

3. Fuqarolik protsessidagi mustaqil talab bilan arz qilmaydigan uchinchi shaxslar tushunchasi tahlil etilib, mualliflik ta'rifi ishlab chiqildi.

4. Fuqarolik protsessida prokurorning protsessual huquqiy maqomi o'rganib chiqilib, prokuror ishda ishtirok etuvchi shaxs sifatida o'zining mustaqil protsessual huquqiy holatini saqlab qoladi hamda prokuror hech qachon fuqarolik protsessida taraf hisoblanmasligi to'g'risida xulosaga kelindi.

5. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 50-moddasi birinchi qismida "Agar fuqaro sog'lig'ining holati, yoshi yoki boshqa sabablarga ko'ra sudda o'z huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini shaxsan himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lmasa, prokuror fuqaroning buzilgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun ariza bilan sudga murojaat etish huquqiga ega" ekanligi bel-

gilangan. Fikrimizcha, mazkur moddaning birinchi qismidagi “yoki boshqa sabablarga” jumlasini olib tashlash maqsadga muvofiq. Chunki boshqa sabablarga nimalar kirishi qonunchilikda aniq ko'rsatilmagan, bu esa sud amaliyotida yana turli xil muammolar keltirib chiqaradi.

6. Taraflarning sud protsessida to'laonli malakali yuridik yordam olish huquqini kafolatlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksiga sud jarayonida advokat ishtirok etishi shart bo'lgan ishlar to'g'risida norma kiritish haqida taklif ishlab chiqildi.

REFERENCES

1. Egamberdiyev E. Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar [Civil procedural legal relations]. Tashkent, Adolat Publ., 2000, p. 64.
2. Mamasiddiqov M.M. Mehnatga oid yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni sudda undirishning nazariy va amaliy muammolari [Theoretical and practical problems of recovery of labor-related material and moral damage in court]. Tashkent, AQHMI, 2008, p. 102.
3. Yakubov S.A. Storony v grazhdanskom protsesse [Parties in civil proceedings]. Tashkent, Konsauditinform-nashr Publ., 2015, p. 6.
4. Shoraxmetov Sh.Sh. O'zbekiston Respublikasining fuqarolik protsessual huquqi [Civil procedural law of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, TSIL Publ., 2007, pp. 48–49.
5. Grazhdanskiy protsess [Civil process]. Ed. M.K. Treushnikov. Moscow, Jurisprudence, 2001, p. 37.
6. Alekhina S.A., Blazheev V.V. et al. Grazhdanskoye protsessualnoye pravo [Civil procedural law]. Ed. M.S. Shakarian. Moscow, TK Velbi, 2014, p. 46.
7. Fuqarolik protsessual huquqi [Civil procedural law]. The team of authors. Tashkent, TSUL Publ., 2020, p. 95.
8. Grazhdanskiy protsessualniy kodeks Respubliki Belarus [Civil Procedural Code of the Republic of Belarus]. Available at: https://kodeksy-by.com/grazhdanskiy_protsessualnyj_kodeks_rb.htm
9. Vlasov A.A. Grazhdanskoye protsessualnoye pravo [Civil procedure law]. Moscow, 2004, 70 p.
10. Kommentariy k grazhdanskomu protsessualnomu kodeksu Rossiyskoy Federatsii (postateynyy, nauchno-prakticheskiy) [Commentary on the Civil Procedural Code of the Russian Federation (article by article, scientific and practical)]. Ed. M.A. Vikut. Moscow, 2017, pp. 100–101.
11. Artebyakina N.A. Teoreticheskiye i prakticheskiye problemy instituta lits, uchastvuyushhikh v dele [Theoretical and practical problems of the institute involved in the case]. Abstract of PhD thesis. Saratov, 2010, p. 3.
12. Tumanova L.V. Litsa, uchastvuyushhiye v dele v tselyakh zashhity publichno-pravovykh interesov [Persons involved in the case in purposes of protecting public law interests]. Tver, 2001, p. 88.
13. Mamasiddiqov M. Fuqarolik protsessi [Civil procedure]. Tashkent, Baktoria press Publ., 2014, p. 62.
14. Popova Yu.A. Sudoproizvodstva po delam, vznikayushhim iz publichno-pravovykh otnosheniy (teoreticheskiye problemy) [Proceedings in cases arising from public law relations (theoretical problems)]. Krasnodar, 2002, 90 p.
15. Mamasiddiqov M.M. Fuqarolik protsessi ishtirokchilari tarkibini takomillashtirishning amaliy masalalari [Practical issues of improving the composition of civil process participants]. *Bulletin of Legal Sciences*, 2007, pp. 36–39.
16. Esanova Z.N. Fuqarolik protsessual huquqi [Civil procedural law]. Yuridik adabiyotlar Publ., 2022, p. 102.

17. Grazhdanskiy protsess [Civil process]. Rep. ed. V.V. Yarkov. Moscow, Volters Kluver Publ., 2004, p. 59.
18. Grazhdanskiy protsessualniy kodeks Respubliki Kazakhstan [Civil Procedural Code of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <http://www.frmp.kz/cgi-bin/index.cgi/61?pid=83&p=517>
19. Shoraxmetov Sh.Sh. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksiga sharhlar [Comments on the Civil Procedural Code of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, TSIL Publ., 2007, p. 113.
20. Grazhdanskiy protsess [Civil process]. Moscow, Yurlit Publ., 2015, p. 107.
21. Argunov V.N. Uchastiye prokurora v grazhdanskom protsesse [Participation of the prosecutor in civil proceedings]. Moscow, MSU, 1991, 114 p.
22. Vikut M.A., Zaytsev I.M. Grazhdanskiy protsess Rossii [Russian civil process]. 2012, p. 83.
23. Egamberdiyev E. Fuqarolik jarayoni huquqida da'vo muammolari [Litigation issues in civil procedural law]. Doctor's degree dissertation. Tashkent, 2007.
24. Sirik Yu.V. Praktika primeneniya zakonodatelstva, reguliruyushhego uchastiye prokurora v grazhdanskom protsesse [The practice of applying legislation regulating the participation of the prosecutor in civil proceedings]. *Legal Analytical Journal*, 2004, p. 176.
25. Mamasiddiqov M., Karimov M. Fuqarolik protsessida prokuror ishtiroki [Prosecutor's participation in civil proceedings]. Ed. S.S. Shoraxmetov. Tashkent, AQHMI, 2008, p. 32.
26. Egamberdiyev E.E. Grajdanskiy protsessida prokurorning ishtiroki [Prosecutor's participation in civil proceedings]. 1997, pp. 63–64.
27. Olimova K.K. Fuqarolik sud ishlarini yuritishda vakilning ishtirok etish muammolari [Problems of representative participation in civil court proceedings]. Abstract of PhD thesis. Tashkent, 2011, p. 30.
28. The speech of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the solemn ceremony dedicated to the 27th anniversary of the adoption of the Constitution of the Republic of Uzbekistan entitled "Constitution and the rule of law are the most important criteria of a legal democratic state and civil society". *Xalq so'zi – Folk Word*, 2019.
29. Xabibullayev D.Yu. Advokatura institutini isloh qilish davr talabi [Reform of the Bar Institute is the need of the time]. *O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining axborotnomasi – Bulletin of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan*, 2020, p. 38.
30. Altiyev R. Yangi qonun hujjati advokatura sohasini qanchalik o'zgartiradi? [How much will the new law change the legal profession?]. 2020. Available at: <http://hudud24.uz>

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2023-YIL 2-SON

VOLUME 3 / ISSUE 2 / 2023

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.3.1.

BOSH MUHARRIR:

Xodjayev Baxshillo Kamolovich

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, y. f. d., dotsent

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ikrom Ergashev

Ilmiy boshqarma boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Mas'ul muharrir: N. Ramazonov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, Y. Mahmudov, Y. Yarmolik,
F. Muhammadiyeva, Sh. Yusupova

Musahhih: M. Patillayeva

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

Veb-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

Obuna indeksi: 1387.

Jurnal 29.04.2023-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli 21,4 b.t. Adadi: 100.

Buyurtma raqami: 19.

TDYU tipografiyasida chop etildi.